

**XAVFLI YUKLAR BOJXONA NAZORATINI TA'MINLASHDA
E'TIBOR BERISH LOZIM BO'LGAN JIHLATLAR**

Lutfullaev Shukrullo

*Qudratillaevich, Nazarov Abduslaom
Ortiqovich, Bojxona instituti QTMOF
katta o'qituvchilari*

Annotasiya: Ushbu maqolada xavfli yuklarning o'ziga xos xususiyatlari, ularni bojxona nazoratidan o'tkazishda ahamiyat berish lozim bo'lgan jihatlari, favqulodda holatlarda ular bilan amalga oshirish lozim bo'lgan harakatlar yoritilgan.

Kalit so'zlar: Xavfli yuklar, DOPOG, ADR, radiaktiv moddalar, portlovchi moddalar

Аннотация: В данной статье описаны специфические характеристики опасных грузов, аспекты, которые следует учитывать при их прохождении через таможенный контроль, и действия, которые следует совершать с ними в чрезвычайных ситуациях.

Ключевые слова: Опасные грузы, ДОПОГ, ADR, радиоактивные вещества, взрывчатые вещества.

Annotation: This article describes the specific characteristics of dangerous goods, aspects that should be considered when they pass through customs control, and actions that should be taken with them in emergency situations.

Key words: Dangerous goods, ДОПОГ, ADR, radioactive substances, explosives

Xalqaro tashuvlar uchun turli xil tovarlar mavjud bo'lib, ular ayrimlarining tashuvi jarayonida yuz berishi mumkin bo'lgan noxush holatlar evaziga transport vositasiga, tovarlarga, fuqarolarning hayoti va sog'lig'iga, atrof-muhitga zarar yetkazilishi mumkin. Ushbu toifadagi tovarlar xavfli yuklar deb ataladi. Ulardan ayrimlarining havo transportida tashuvi to'liq taqiqlangan bo'lsa, ba'zilar esa o'rash va qadoqlash bo'yicha muayyan talablar bajarilgan taqdirda tashilishi mumkin. Xavfli yuklar tashuvida sodir bo'lishi mumkin bo'lgan noxush holatlarining oqibati judayam ayanchli yakun topishi mumkin.

Jumladan, 1978 yilda Ispaniyaning Los-Alfakes shahrida xavfli yuk ortilgan transport vositasining halokati tufayli 200 nafar insonlar halok bo'lishgan hamda 300 nafari esa turli xil jarohat olgan. 1984 yilda Germaniyaning Langenbruk shahrida avtobus va xavfli yuk ortilgan avtosisterna avtoholakati tufayli 20 nafar insonlar halok bo'lishgan.

Xavfli yuklar tashuvida belgilangan talablarga rioya etmaslik juda og'ir salbiy holatlarni keltirib chiqarishi mumkin.

Xavfli yuklarni avtotransportda xalqaro tashuvi to'g'risidagi kelishuv DOPOG yoki ADR (fr. Accord relatif au transport international des marchandises dangereuses par route, fr. ADR) deb yuritiladi. Ushbu kelishuv Birlashgan millatlar tashkiloti tashabbusiga ko'ra ishlab chiqilgan. Hozirda ushbu kelishuvga dunyoning 54 mamlakati a'zo bo'lib, shu jumladan O'zbekiston ham 2020 yilda ushbu kelishuvga qo'shilgan. [1]

(Ma'lumot uchun: 2021 yildagi DOPOG kelishuvida jami 3549 ta xavfli yuklar ro'yxati keltirilgan.) [2]

O'zbekiston Respublikasi Bojxona kodeksining 21-moddasiga (Bojxona nazorati va bojxona rasmiylashtiruvi) ko'ra bojxona chegarasi orqali olib o'tiladigan tovarlar va transport vositalari bojxona nazoratidan o'tkazilishi kerak, shu jumladan xavfli yuklar hamda ular ortilgan transport vositalari ham.

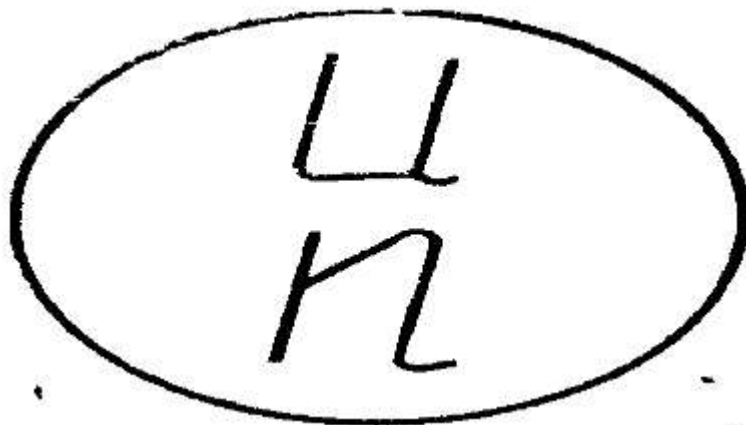
Xavfli yuklarni bojxona nazoratidan o'tkazishda ular to'g'risida (fizik, kimyoviy xususiyati, tovarlar ortilishi, qadoqlanishi, tashuvi bo'yicha talablar va xokazolar) dastlabki ma'lumotlarga ega bo'lish talab etiladi. Ushbu ma'lumotga ega bo'lmay turib bojxona nazoratini amalga oshirib bo'lmaydi.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1995 yil 11 yanvarda "Avtomobilida xorijiy yuk tashuvchilarning O'zbekiston Respublikasi hududiga kirishlari, bo'lishlari, yuk olib o'tishlari va undan chiqib ketishlari tartibi to'g'risida"gi 11-son qarori 7-bandiga asosan O'zbekiston Respublikasi Davlat bojxona qo'mitasiga respublikaga kirib kelayotgan avtotransport vositalarining texnik holatini nazorat qilish yuklatilgan. Ushbu qarorga asosan chegara o'tkazish punktlarida transport nazorati (gabarit, og'ir vaznli yuklar nazorati) bojxona organlari tomonidan amalga oshirilib kelinmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 10 yanvarda "Xalqaro shartnomalarga qo'shilish to'g'risida" gi PQ-4564-son qaroriga asosan Xavfli yuklarni xalqaro yo'llarda tashish to'g'risidagi Yevropa bitimiga (1957 yil 30 sentyabr', Jeneva) mamlakatimiz qo'shildi.

Yuqoridagiga asosan hamda fuqarolarning hayoti va sog'lig'i, atrof-muhitga zarar keltirilishining oldini olish maqsadida mamlakatimiz hududida xavfli yuklar tashuvi belgilangan qoidalar talabiga ko'ra amalga oshirilishi lozim. Xavfli yuklar ortilgan transport vositasi bilan favqulodda holatlarning sodir bo'lishi mamlakat uchun og'ir oqibatlarini keltirib chiqarishi mumkin.

Har bir xavfli yuk to'g'risida kuzatuv hujjatlariga ma'lumot kiritilishida Birlashgan millatlar tashkiloti belgisi bo'lishi shart:



1-rasm. Birlashgan millatlar tashkiloti belgisi

Belgilangan belgidan boshqa maqsadda foydalanish mumkin emas. Portlovchi, radiaktiv moddalar hamda turli xil gazlar tashuvida xavfli yukning UN raqamidan tashqari tovar nomi yozilishi shart. Xavfli yuk tashiyotgan transport vositasi old va orqa tomonlarida to'q sariq rangdagi belgi qo'yilishi lozim. ADR kelishuvi talablariga ko'ra konteynerli sisternalar bilan intermodal tashuvlarni amalga oshirish mumkin. Bu kabi talablarni bojxona organi xodim bilishi lozim.

Xavfli yuklarning jami 13 guruhi (podguruhlar bilan birgalikda) mavjud.

1-jadval

Xavfli yuklar guruhlari

Guruh	Nomi
1	Portlovchi moddalar va buyumlar
2	Gazlar
3	Tez alanganuvchi suyuqliklar
4.1	Tez alanganuvchi qattiq moddalar
4.2	O'z o'zidan yonib ketishga moyil moddalar
4.3	Suv bilan reaksiyaga kirishi natijasida o'zidan tez alanganuvchi gazlar chiqaruvchi moddalar
5.1	Oksidlovchi moddalar
5.2	Organik peroksidlar
6.1	Zaharli moddalar

6.2	Infeksion moddalar
7	Radioaktiv materiallar
8	Korroziv moddalar
9	Boshqa xavfli moddalar va buyumlar

Ushbu guruhlariga barcha mavjud xavfli yuklar kiritilgan bo'lib, ular fizik xususiyati va kimyoviy tarkibiga ko'ra tegishli guruhlariga ajratilgan.

Xavfli yuklarni tashuvda ularni shartli ravishda 3 guruhga bo'lish mumkin:

1. Tashuv davomida xavfli yuk sifatida baholanmaydi hamda oddiy tovar sifatida tashuvi amalga oshiriladi. Masalan: Somon (UN 1327) ADR kelishuvida xavfli yuk sifatida tartib raqamga ega.

2. Tashuvi taqiqlangan xavfli yuklar. Judayam xavfli yuk hisoblanganligi uchun tashuvi taqiqlangan.

3. ADR kelishuvida belgilangan talablar asosida tashuvi amalga oshirilishi mumkin bo'lgan xavfli yuklar.

Xavfli yuklarning xavfliligi quyidagi 3 mezoniga ko'ra aniqlanadi:

1. Fizik va kimyoviy xususiyatlariga ko'ra
2. Inson salomatligiga ta'siriga ko'ra
3. Atrof-muhitga yetkazadigan salbiy ta'siriga ko'ra

Xavfli yuklar tashuvda avtotransportga ortilgan xavfli yuklarning xususiyatini bildirib turuvchi maxsus rombik shaklidagi belgilar bo'lishi talab etiladi.



2-rasm. Xavfli yuklarning xususiyatini bildirib turuvchi maxsus belgilar

Avtotransport vositasiga o'rnatilgan rombik shakldagi belgilar orqa foni to'q sariq (oranjeviy) rangda bo'lsa, ushbu transport vositasiga portlovchi xavfli moddalar ortilganligini bildiradi.

Agarda rombik shakldagi belgilar orqa foni qizil rangda bo'lsa tez alanganuvchi moddalar, ko'k rangda bo'lsa suv bilan reaksiyaga kirishi natijasida o'zidan tez alanganuvchi gazlar chiqaruvchi moddalar, sariq rangda bo'lsa oksidlovchi moddalar, oq rangda bo'lsa zaharli moddalar avtotransport vositasiga ortilganligini bildiradi.

Tez alanganuvchi moddalar tashuvini amalga oshirayotgan haydovchiga avtotransport yaqinida chekishni taqiqlash lozim. Bundan tashqari undan o't o'chirish moslamasini soz holatda ekanligini doimiy ravishda tekshirib turishi talab etiladi.

Xavfli yuk ortilgan taradan suyuqlik oqgan yoki oqayotgan bo'lsa, yukni tashuvga qabul qilib olish taqiqlanadi.

Yuklarning tashuvi vaqtida yong'in sodir bo'lishi uchun 3 ta element yetarli hisoblanadi:

tez alanganuvchi moddalar;

kislrod;

yonish uchun sabab (uchqun, zarba, yuqori harorat).

Ayrim xavfli yuklar tashuvi davomida belgilangan harorat asosida tashuvni amalga oshirish talab etiladi. Chunki harorat ADR kelishuvida belgilangan normadan oshib ketsa, xavfli yuklarning o'z o'zidan yonib ketishiga sabab bo'lishi mumkin.

Xavfli yuklar to'g'risidagi kelishuvga ko'ra barcha xavfli tovarlar ma'lum bir qadoqlash guruhiga ega bo'lishi kerak. Qadoqlash guruhi tashilayotgan yukning xavflilik darajasini tavsiflaydi. Ular 3 guruhga bo'lingan:

I — juda xavfli yuk.

II — o'rtacha xavfli yuk.

III — pastroq xavfli yuk.

Lotin harflari tara yoki upakovka mos keladigan qadoqlash guruhini bildiradi:

X - I, II, III guruh xavf darajasidagi yuklar uchun;

Y- II, III guruh xavf darajasidagi yuklar uchun;

Z – faqat III guruh xavf darajasidagi yuklar uchun.

X guruhidagi qadoqlash har qanday xavflilik darajasiga ega yuklar uchun mo'ljallangan.

Y guruhidagi qadoqlash esa faqatgina II, III guruh xavf darajasidagi yuklar uchun mo'ljallangan. Juda xavfli yuklar (I) bilan **Y** guruhiga kiruvchi qadoqlashni amalga oshirib bo'lmaydi.

Z guruhidagi qadoqlash esa faqatgina III guruh xavf darajasidagi yuklar uchun mo'ljallangan. Xavflilik darajasi II, III guruhga mansub yuklar bilan Z guruhiga kiruvchi qadoqlashni amalga oshirib bo'lmaydi. [3]

Ushbu talablarni tashuvchi yukni qabul qilib olish jarayonida tekshirib olishi shart. Bizga ma'lumki, chegara o'tkazish punktlarida transport nazoratini bojxona organlari (*O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1995 yil 11 yanvardagi 11-son qaroriga asosan*) amalga oshirib kelmoqda. Shunga ko'ra bojxona organlari xavfli yuklar qadoqlanishiga oid yuqoridagi talablarning to'g'ri amalga oshirilganligini nazorat qilishi lozim. DOPOG kelishuvi bo'yicha talablar to'g'ri bajarilganligini bojxona organi xodimi tovar yuk kuzatuv hujjatlarini ko'zdan kechirib tekshirib olishi mumkin.

Agarda xavfli yuklar tashuvda qadoqlash (upakovka) vositasi sifatida plastmassa konteynerdan foydalanilayotgan bo'lsa, uning ishlab chiqarilgan muddatini tekshirish talab etiladi. Chunki plastmassa konteynerlar ishlab chiqarilgan muddati 5 yildan oshgan bo'sa, bunday idishlarda xavfli yuklar tashuvini amalga oshirish mumkin emas. Bu holatni e'tibordan chetda qoldirish kerak emas.

Bojxona organi xodimi yuk kuzatuv hujjatidan xavfli yuk to'g'risidagi ma'lumotlarni o'qiy olishi lozim.

Masalan:

UN 1183 **ETILDIXLORSILAN**, 4,3 (3,8), I, (B/E)

Ushbu yozuvlar CMR yuk kuzatuv hujjatining 6, 7, 8-grafalariga yozilishi kerak.

2-jadval

CMR yuk kuzatuv hujjatida xavfli yuk tasniflanishi

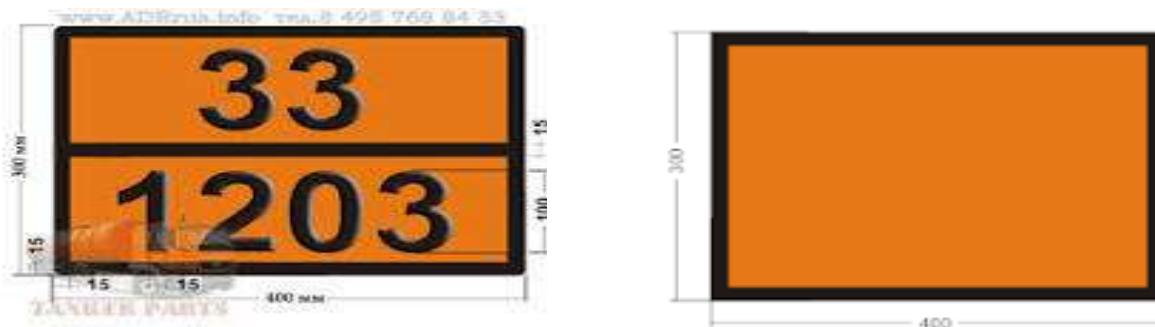
Birlashgan millatlar tashkiloti belgisi va tasniflanish raqami	UN 1183
tovar nomlanishi	ETILDIXLORSILAN
etiketkadagi model raqami	4.3 (3,8)
ushbu tovar uchun mo'ljallangan qadoqlash guruhi	PG I
tunneldan o'tish bo'yicha cheklov kodi	(B/E)

Sisternalardagi xavfli yuklar manzil punktga yetib borib tushirilgach:

agarda sisternada xavfli yuk qoldiqlari qolgan bo'lsa ADR-DOPOG kelishuvida belgilangan talablarga asosan tashuv amalga oshiriladi;

agarda sisternada xavfli yuk qoldiqlari qolgan bo'lsa hamda ularni tozalanganligi bo'yicha sertifikat berilsa, ADR-DOPOG kelishuviga asosan tashuv amalga oshirish talab etilmaydi.

Xavfli yuk ortilgan transport vositasiga o'rnatilgan to'q sariq rangdagi belgining uzunligi 30/40 sm bo'lishi lozim. O'lchamini 10 %ga o'zgartirish mumkin. Kichikroq transport vositasiga belgi o'lchami 30/12 sm bo'lishi lozim.



3-rasm. Xavfli yuk ortilgan transport vositasiga o'rnatiladigan to'q sariq rangdagi belgi

Yuqoridagi belgining qog'ozdan bo'lishi mumkin emas. Yong'in chiqqan vaqtda belgi yasalgan materialning 15 daqiqa yong'inga chidab berishi talab etiladi.

Xavfli yuklarni tashuvchi transport vositasidagi yong'in o'chirish moslamasi EN3 standartiga to'g'ri kelishi lozim. Har qanday yong'in o'chirish moslamasi xavfli yuklar tashuvida foydalanilavermaydi.

Xavfli yuklarni tashuvchi avtotransport vositasida yo'lovchilar bo'lishi mutlaqo mumkin emas. Faqatgina ekipaj a'zolari bo'lishi mumkin xolos.

Sisternada avval xavfli yuk tashilgan bo'lsa, ushbu transport vositasiga oziq-ovqat yuklash mumkin emas. (Hattoki 10 yil oldin xavfli yuk ortilgan bo'lsa ham) Shuning uchun avtomatlashtirilgan sisternalar tashuvi tarixi yuritilishi lozim.

Mamlakatimizda ayrim hollarda esa xavfli yuk tashilgan sisternalarga yog' mahsulotlari yuklanmoqda. Bu esa hayot uchun xavfli holatni keltirib chiqarishi mumkin.

Xavfli yukning miqdori 1000 kgdan kam bo'lsa, ADR-DOPOG kelishuviga asosan tashuv amalga oshirish talab etilmaydi. Xavfli yuk tashilayotganligini bildirib turuvchi belgini ilish talab etilmaydi. CMR yuk kuzatuv hujjatiga tovarlar miqdori bo'yicha kalkulyasiya yozilmagan bo'lsa, ADR-DOPOG kelishuviga asosan tashuv amalga oshirish talab etiladi. Ya'ni CMR yuk kuzatuv hujjatiga kalkulyasiyani yozish majburiy hisoblanadi.

Xavfli yuklarni tashuvchi transport vositalaridan sisterna va portlovchi moddalarni tashuvchi transport vositalari tegishli guvohnomalarni olishi lozim.

Radiaktiv moddalar tashuvida transport vositasi emas tovar qadog'i (upakovkasi) juda muhim sanaladi. Yo'l transport hodisasi yuz berganda ham transport vositasi ayanchli ahvolga kelishi mumkin, lekin qadoq radiaktiv moddaga ziyon yetkazmaydigan materialdan yasalgan bo'lishi lozim.

Aviatransportda radiaktiv moddalarning tashuvida radiaktiv modda joylashgan qadoq sifati samalyot qora qutisi kabi bo'lishi talab etiladi.

Xavfli yuklarning 4.3-sinfiga kiruvchi moddalar (Karbid kalsiy, litiy) suv bilan aloqa qilganda yonuvchi gazlar chiqarishi bilan xarakterlanadi. Yo'l transport hodisasi sodir bo'lib, yong'in chiqqanda atrofdegilar yong'inni o'chirishga harakat qilib suv sepishga urinishadi, ammo ushbu moddalarga suv tegsa reaksiyaga kirishib yonuvchi gazlar chiqarishni boshlaydi. Hamma holatlarda ham yong'inni o'chirish uchun suv yordam bermaydi, aksincha hatto bu teskarisiga ishlab ketishi mumkin. Ayrim xavfli yuklarni esa umuman o'chirishning iloji yo'q bo'lib, ular bir biri bilan reaksiyaga kirishib toki o'zi yonib tugamaguncha uni o'chirishning iloji bo'lmaydi.

Transport vositasiga o'rnatilgan raqamli to'q sariq rangdagi belgining ahamiyati beqiyos sanaladi. Yo'l transport hodisasi sodir bo'lib, yong'in chiqqanda Favqulodda vaziyatlar tarkibiy tuzilmasiga bu haqida xabar berishda ushbu belgi ham ma'lumot tariqasida aytilsa, yong'inni o'chirish uchun tegishli suyuqlikni to'g'ri tanlab (Xavfli yuklar bilan yong'in chiqqanda har doim suv uni o'chirish vositasi bo'la olmaydi) olib kelishiga erishish mumkin.

Agarda yo'lovchi tan jarohati olgan bo'lsa tez tibbiy yordamga, yong'in bo'yicha favqulodda vaziyatlar vazirligiga, ichki ishlar vazirligiga va boshqa xizmatlarga alohida alohida telefon qilishga to'g'ri keladi, ammo bu holatda ancha vaqt yo'qotiladi.

Rivojlangan mamlakatlar tajribasida esa bu holatlar sodir bo'lganda yagona aloqa xizmati mavjud bo'lib, bir marotaba telefon qilishning o'zi kifoya sanaladi. Bundan tashqari, hattoki mamlakatimiz fuqarolarining aksariyati ularda mavjud bo'lgan yagona aloqa xizmati raqamini (911) bilishadi. Bizning hududda harakatlanayotgan chet el haydovchilari bilan bog'liq favqulodda vaziyatlar sodir bo'lganda ular tegishli tashkilotlarimiz raqamini bilishmaydi.

Xulosa va takliflar:

1. Xavfli yuklarni samarali bojxona nazoratidan o'tkazish uchun chegara o'tkazish punktlarida faoliyat yuritayotgan inspektorlarni ADR-DOPOG kelishuvi talablari yo'nalishda dastlabki ma'lumotlarga ega bo'lishlari uchun ushbu yo'nalishda o'qitish.

2. Rivojlangan mamlakatlar tajribasidan kelib chiqqan holda, har qanday turdagi favqulodda holatlar uchun (tez tibbiy yordam, ichki ishlar, FVV...) yagona aloqa xizmatini ishga tushirish.

3. Favqulodda vaziyatlar operatorlarini ADR-DOPOG kelishuvi talablari bo'yicha maxsus kurslarda o'qitish.

4. Xavfli yuklar tashilgan sisternalar to'g'risida elektron platforma yaratish.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. https://treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?src=TREATY&mtdsg_no=XI-B-14&chapter=11&clang=_en
2. Топалиди В.А, Чубенко Н.М, Фатхуллаев С.А Международные автомобильные перевозки опасных грузов: Учебник. Ташкент.2021
3. <https://ru.wikipedia.org/wiki> Европейское соглашение о международной дорожной перевозке опасных грузов